

Բ. Առաքելյան

ՀԱՅԿ-ՕՐԻՈՆ

Հայերի ավանդական նախահոր՝ Հայկի անվան հետ շատ առասպելներ են կապված եղել, որոնք դեռ պարզաբանման մեծ կարիք ունեն։ Հայկ-Օրիոնի անվան հետ կապված ավանդությունները չափազանց հնավանդ են. մեր կարծիքով՝ նրանք ծագել են Արևելքում¹ և նրանց արմատները տանում են դեպի ասոմական հասարակությունը։ Հայկին վերաբերող ավանդությունն այսօր էլ մեծ թովչանք ունի, որքանով խոսքը վերաբերում է մի ժողովրդի ավանդական նախահորը, որը հանդես է գալիս որպես ազատատենչ, ընդդիմակալ բռնություն, ապստամբում է բռնակալության և սուրհակացման դեմ հանուն հայրենիքի և ազատության, գերադասում է փառավոր մահը ամոթալի ստրկությունից։

Մեր այս հոդվածին ծնունդ տվողը եղավ IV դարից մեզ հասած մի հարթաքանդակ, որի բացատրությունը, անալոգիկ նյութերի հիման վրա, մեզ հնարավորություն տվեց կռահելու Հայկ-Օրիոնի ավանդության առանձին կողմերն ու նրա փոխակերպությունները, որ համապատասխան են հասարակության և հասարակական մտածողության զարգացման ընթացքին, ասոմական հասարակությունից դասակարգային հասարակության անցման շրջանում։ Նոր միայն հաստատվող բռնակալության դեմ է, որ ապստամբում է հայերի ավանդական նախահայրը։

Այդի Արշակունյան դամբարանի ներսի խորշերի առջևի սալերից մեկի վրա քանդակված է մի նիզակավոր մարդու պատկերը, որ կոչվում է վարադի կամ խոզի դեմ։ Որսորդի երկու շներն օղնում են նրան. շներից մեկը բռնել է վարադի հետևի ոտքից, մյուսը թռչելով դիմի վրա՝ բռնել է ականջից։ Առաջին հայացքից այս մի սովորական որսորդական տեսարան է, սակայն սյուժետն ամբողջությամբ և որսորդի մերկ լինելը մտածել են տալիս, թե դրո՞ւ ունենք ինչ-որ միջանկյալ բնույթի խմբի հետ։

Անհրաժեշտ էր նախ ուղարկել նման սյուժետների առկայությունն ուրիշ երկրներում։ Նվ իրոք, մեզ հաջողվեց գտնել ճիշտ նույնպիսի սյուժետ, մի փոքր քան զանազանի վրա, որն արևելյան ծագում ունի և խաչակիրների կապիկան Կարնիները ավար է տարել Կոստանդնուպոլիսը գրավելու ժամանակ։ Հրատարակչի կարծիքով՝ այդ քանդակը արևելյան աշխարհիկ սյուժետ է ներկայացնում²։ Երկրորդ անգամ նույնպիսի սյուժետ հանդիպում է

¹ Ն. Մառի կարծիքով՝ կոսմիական բնույթի մի շարք ավանդություններ գերազանցապես արևելյան ծագում ունեն։

² Dalton — Byzantine art and archeology, Oxford, 1911, № 11, աերսաք էջ 290—

Կլերիկոն-Ֆերանում (Ֆրանսիա) գտնվող մի սարկոֆագի վրա, սակայն այսօրեւ յայտնաբերվում է առաջինից. երկու շան փոխարեն վարադի վրա հարձակվել են երեք շուն և, բացի կոփող որսորդից, մի վիրավոր մարդ էլ ընկած է ներքևում¹։ Թե ինչ է ներկայացնում այս տեսարանը, հրատարակիչը չի բացատրում. համենայն դեպս գտնում է, որ կրոնական սյուժեա չէ։

Մեր խնդիրն է Հայաստանում հանդիպող սյուժեաի բացատրությունը, որի նմանակը, Դալտոնի կարծիքով, արևելյան աշխարհիկ տեսարան է։ Այսպիսով, երոպական գրականության մեջ այս սյուժետն իր բացատրությունը չի գտել։ Մեր քանդակի վրա մերկ ֆիգուրայի (որսորդի) և երկու շան առկայությունը մտածել է տալիս, որ գործ ունենք ինչ-որ դյուցազնի հետ, որ քանով հին ժամանակներում դյուցազուհիներն էին մերկ քանդակվում, կամ առավածները։ Մեր այս ենթադրությունը որպես հաջող սկիզբ՝ գործի կեսն էր, որովհետև հայկական հին ավանդությունների մեջ այդպիսի որսորդ դյուցազուհի դերում մենք գտնում ենք Հայկին, որը պատկերացվել է որպես հակա որսորդ, քաջ աղեղնավոր, որն ունի երկու շուն և հալածում էր ամեն տեսակի գաղանների, նա մրցում էր Անահիտի հետ, որն ուղարկում է կարիճին՝ խայթելու Հայկ-Օրիոնին և այդ խայթոցից Հայկը մեռնում է։ Անահիտը զղջալով իր արածը, Հայկի մահից հետո նրան դարձնում է երկնակամարի ամենագեղեցիկ ու պայծառ աստղերից մեկը, որի անունով կոչվում է մի ամբողջ համաստեղութուն. այդ համաստեղության մեջ են գտնվում որսորդ Հայկ-Օրիոնի օգնական շները՝ Մեծ և Փոքր Շուն համաստեղությունները։ Հայկ-Օրիոն համաստեղությունը լավ է երևում հատկապես ամառային արևադարձի օրերին և նրա երևալիս թույլ աստղերը կամ անհետանում են և կամ խավարում է նրանց լույսը։ Ըստ երևույթին այս դիտարկությունն է հիմք կազմել այն ավանդության, թե Հայկ-Օրիոնը իր շներով երկնակամարում էլ շարունակում է հալածել առանձին կենդանիներին՝ աստղերին կամ կռվում է նրանց դեմ։ Այսպես, Հայկ-Օրիոնը կռվում է աստղերի դեմ, բայց մեր նկարում նա կռվում է խոզի կամ վարադի դեմ. հարց է առաջանում՝ ինչպես հասկանալ այդ հանգամանքը։ Այստեղ էլ մեզ օգնության են հասնում հին կոսմիական ըմբռնումները, որոնց համաձայն՝ խոզը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե մի աստղ երկնակամարում²։ Այս ամենից հետևում է, որ մեր քանդակը պատկերում է Հայկ-Օրիոնի հետ կռաված առասպելը, իսկ եթե V դարում այդպիսի քանդակ է կատարվում, այդ նշանակում է, թե Հայկի վերաբերյալ ավանդությունը կենդանի էր ժողովրդի հիշողության մեջ, այլև մեծ համարում ունի։ Դրա վերաբերյալ ուղղակի վկայություն ունենք Մովսես Խորենացու մոտ, որը պատմելով Հայկի մահին, ավելացնում է. «Սա արդարացնում է պատմված հին անգիր գրույցները»³։ Հայկին վերաբերող առասպելը քննության առնելով՝ Մ. Աբեղյանը գրում է. «Աստվածաշնչի մեջ (Եսայի, ԺԳ. 10. Յոր. ԼԸ. 31) Օրիոն համաստեղությունը Հայկ անունով է կոչված, որով և Հայկ ներկայանում է համապատասխան Օրիոնի, իբրև առասպելական որսորդ։ Իսկ մյուս կողմից՝

¹ Garruci—Storia de la art cristiana, vol. V, tav. 338, տեքստը, էջ 63.

² Անահիտի Շիրակունտյ Մնացորդ բանից, էջ 73.

³ Խորենացի, գիրք Ա, գլ. Ժ, էջ 33.

Ազաթանդեղոսի մեջ ևս դարձածված է հայկաբար բառը, հավանորեն «հակա-
յաբար» բառի իմաստով: Հակայի իմաստ ունի Հայկ բառը և Փիլոնի թարգ-
մանություն մեջ, ուր հակաների մեծությունը «հայկաչափ» բառով է ար-
տահայտած:

«Այս մութ հիշատակությունները ենթադրել են ապի, թե որեւէ հակա
Հայկի մասին գրույց կամ առասպել կարող է եղած լինել հայոց մեջ, քանի
որ զժվար է կարծել, թե թարգմանիչները Հայկ բառն իրենցից ստեղծելն
Օրին և հակա նշանակությամբ, մասնավանդ որ ցայսօր ևս նույն վանա
կողմերի, ուր Հայկի արարքները կատարվել են, ժողովրդական երգի մեջ
պահուած ենք Խնյք = Հայկ բառը մի որոշ համասանդության իմաստով»¹:

Աղցի տեսարանը մեզ հնարավորություն է տալիս կոահելու Հայկ հակա
որսորդի անվան հետ կապված ավանդության որոշ կողմերը:

Հայկ-Օրինը հակա որսորդ է, նա իր երկու շների հետ միասին հալա-
ծում է մյուս գաղաններին — սա Հայկի վերաբերյալ հնագույն հասկացողու-
թյունն է և գալիս է ստեղծական բմբունումների շրջանից, երբ Հայկ-
Օրինն էլ ներկայանում է որպես նահապետ՝ բառիս հին իմաստով: Տոտե-
մին էր վերագրվում տվյալ տոմսի կամ ցեղի ծագումը և հարատևությունը.
որոշ իմաստով նահապետին էլ կարելի է անվանել մարդ-տոտեմ: Մեր նահա-
պետ Հայկը կոչվում է տոտեմական նշանակություն ունեցող գաղանների դեմ
և ոչնչացնում է նրանց: Հալածել և ոչնչացնել տոտեմները՝ տոնական հաստ-
քակության մարդու հասկացողությամբ, նշանակում էր առանձին տոմսերի
հաղթանարումը, համենայն դեպս տոմսերի միջև գոյություն ունեցած հա-
կասությունների և կոնֆլիկտների արտահայտությունն է հանդիսանում այն: Իսկ
այդ կոնֆլիկտը նպաստում էին մարդկային խմբակցությունների առավել
խոշորացմանը տոնական հասարակության մեջ: Հաղթանարված տոմսերը
երբեմն ենթարկվում էին հաղթողին, սա տոնական հասարակության իրա-
կան զարգացման է համապատասխանում:

Մեզ թվում է, թե սկզբնապես Հայկը հենց հակա որսորդ նահապետ-
տոտեմի կերպարանքն է ունեցել: Այդ շրջանի հետ էլ պետք է կապված
լինի Հայկի նահապետ լինելու հասկացողությունը: Մարդկային ավելի խո-
շոր կամ զորեղ խմբակցության տոտեմ-նահապետը հակա որսորդ է և հաղ-
թանարում է ավելի մանր կամ թույլ խմբակցությունների նահապետ-տո-
տեմներին՝ գաղաններին: Գաղան-տոտեմից մարդ-տոտեմին անցնելը գեղի
առաջ կատարված մի քայլ է տոնական հասարակության մարդու մտածո-
ղության մեջ և համապատասխանում է այդ հասարակության զարգացման
մեջ կատարված պրոգրեսին, որն արտահայտվում էր մարդկային խմբակ-
ցությունների առավել խոշորացման ձևով:

Հայկի որսորդ լինելու վերաբերյալ հիշատակություն է պահպանված
նաև հին հայկական գրավոր աղբյուրներում: Անանուն պատմիչը բերելով
Հայկի առասպելի, մեզ թվում է ժողովրդի մեջ պատմվածին ավելի հարա-
զատ վարիանսը (Նորենացու մոտ այդ առասպելը վերապատմված է), գրում
է, թե Բելը, երբ զորքեր հավաքելով՝ գալիս է Հայկի վրա, առաջարկում է
նրան հնազանդվել և իր արքունիքում երիտասարդներին վաթեցնող զբ-
աղուսի պաշտոն ստանձնել:

¹ Մ. Մ. Դ. Ե. Ե. — Հայ ժողովրդական տոտեմները, էջ 189—190:

«Վասն այնորիկ, — ասում էր Բելը Հայկին, — զի մի անկցիս ի ձեռս մանկուոյ իմոյ և մեռանիցիս. այլ եկ ի ձեռս իմ, և կեաց ի տան իմում խաղաղութեամբ, ունելով ի գործս զմանկունս ի տան իմոյ զօրսակացս»¹:

[Որպեսզի չընկնես իմ պատանիների ձեռքը և մեռնես, լավ է եկ հնազանդվիր ինձ և խաղաղ ապրիր իմ տանը, գործի դնելով իմ տան պատանի որսկաններին:]

Սակայն, ինչպես տոհմակից-ցեղակիցները, նույնպես և մարդ կամ գաղան տոտեմները մահկանացու են։ Իրական կյանքում նրանք մեռնում են։ Անմահ են աիեղերական մարմինները և կոսմիական երևույթները։ Տոտեմներին երկինք բարձրացնելը նրանց անմահացման նշանակություն ունի։ Տոտեմներին երկինք բարձրացնելը, նրանց կոսմոգոնիզացիան, դրանով իսկ կոսմոգոնիական անմահ տոտեմների, աղա և աստվածների առաջացումը, որոնք սկզբնապես մեծ մասամբ կոսմիական երևույթների կրողներն են հանդիսացել, հասարակական մտածողության զարգացման հաջորդ՝ ավելի բարձր աստիճանն է կազմում և համապատասխանում է տոհմական հասարակության զարգացման առավել բարձր աստիճանին, երբ տոհմական հասարակությունը քայքայվել է սկսում։

Մեր հսկա որսորդ տոտեմ Հայկն էլ դրան համապատասխան կոսմոգոնիական հատկություններ է ձեռք բերում. նա մարդ-տոտեմից կոսմիական տոտեմ դառնալով՝ երկինք է բարձրացվում և գեղեցիկ ու լուսավոր աստղերից մեկն է դառնում։ Նա երկնքում էլ շարունակում է հայածել առանձին աստղ-տոտեմներին։ Հայկի, որպես կոսմիական տոտեմի մասին Մառը գրում է.

«Հայ + կ, հայերի ավանդական նախահոր անունը, իսկապես կոսմիական տոտեմի անուն է՝ երկինք — արև (небесенок), որտեղից ամբողջովին նրա վերապրումային ֆնացությունը Հայկ ձևով, որպես Օրիոն համաստեղության անունը, իսկ միայն «հայ» էլեմենտը, պոլիսեմանտիզմի դեպքում, առանձին վերցրած, նշանակում է նույնպես արև...»²:

Մի այլ տեղ Մառը գրում է.

«Հիմք չկա հրաժարվելու այն ենթադրությունից, թե համապատասխան ժողովուրդը՝ արդեն Հայկ (և ոչ Հայք), երկրապագում էր աստված լուսատու Հայկին և կոչվում էր նրա անունով, իր ազգային աստվածություն կամ ճիշտ և էթնոլոգիական անունով ասած՝ իր տոտեմի անունով»³:

Որպես կոսմոգոնիական հասկացություն, Հայկ տոտեմը նոր՝ ոչ տոտեմական բնույթի հատկություն էլ է ձեռք բերում, նա լուսավոր է, պայծառ, երևում է ամառային արևադարձի օրերին, գրանով իսկ նշում է այդ արևադարձը, իսկ վարազը, որ նրա ախոյանն է մեր քանդակի մեջ, խավար է, առավել խավարում է Հայկի երևալիս և անհետանում է երկնակամարից։ Այս տեսակետից ուշադրավ է. որ սասանյան արվեստի մեջ մենք հանդիպում ենք որսի տեսաչանի, ուր վարազի պատկերը սև է (խավար)։ Մենք այն կարծիքին ենք, թե սասանյան արքայի կոխիլը վարազի դեմ վերը բա-

¹ Սերենտի եպիսկոպոսի Պատմություն, գլ. Ա, էջ 4: (Հնդգծումը մերն է — Բ. Ա.):

² Н. Марр, Избранные труды, т. IV, стр. 256.

³ Астрономические и этнические значения двухплеменных названий армян. См. Записки Восточного отделения русск. арх. общества, 1921, XXV, стр. 236.

ցատրված կոսմոգոնիական հասկացողութեան մի արտահայտութիւն է հետին ժամանակներում, երբ Հայկ-Օրինն կոսմիական մարմնի տեղ բռնում է սասանյան արքան: Ըստ էութեան այստեղ մենք ունենք լույսի և խավարի դուալիստական ներհակութիւնն արտահայտող պատկեր:

Հայկ որսորդ-տոտեմ, կոսմիական տոտեմ և կոսմիական երևույթներից մեկը (ամառային արեագարձը) անգրադարձնող հասկացողութիւն, լույսի ու խավարի դուալիստական ներհակութեան արտահայտութիւն և այլն: Հասկացողութիւնների այս ամբողջ շարքը հին արեւելյան չափադանց ընդարձակ արմատներ ունի: Նրա լոկալիզացիան հայերի մոտ սկսվում է նախաուրարտական և ուրարտական շրջանում. (մեր թիմայից գուրա է ցույց տալ, որ Հայկին և նրա հաջորդներին վերաբերող ավանդութիւնը ինքնապատշաճ մոտ ամբողջովին արտահայտում է այդ ժամանակաշրջանների հարաբերութիւնները):

Արեւելյան Հայկ-Օրինն որսորդ-տոտեմը մեռնելուց հետո երկինք է բարձրացվում, անմահացվում է որպէս կոսմիական մարմին և նրա շուրջը հյուսվում են կոսմոգոնիական այլևայլ հասկացողութիւններ: Երկնքում էլ նա շարունակում է կովել այն գազանների (այժմ աստղերի) դեմ, որոնց նա հետապնդել է երկրի վրա: Այս ավանդութեան հելլենիստական լոկալիզացիան այլ բնույթ ունի: Այստեղ Օրինը երկինք չի բարձրանում, այլ իջնում է Արդը, ուր նա մնում է որպէս հսկա որսորդի ուրվականը և շարունակում է հալածել այն գազաններին, որոնց նա հալածում էր երկրի վրա: Այս ավանդութեան հետքերը գտնում ենք հունական հուշակավոր էպոսի երկրորդ մասում՝ Վոդիսականի մեջ: Վոդիսկսը Արդում տեսնում է շատերի ուրվականները, որոնց թվում և Օրինին:

Մինոսից հետո հսկայական ուրուն երևաց Օրինի,
Գազաններին էր հալածում Ասֆոդիլյան լայն դաշտում,
Նրանց, որ երբեմն իր անհաղթ մահակով երկաթի
ինքն էր սպանել անառիկ-լերկ լեռներում¹:

Որ վարազը կամ խոզը Հայկ-Օրինն որսորդ-տոտեմի, կոսմիական տոտեմի, խոզ-տոտեմ և խոզ-աստղ կոսմիական տոտեմ ախոյանը, շուտափույթ կերպով մոռացութեան տրված տոտեմներից չէ, այդ երևում է հայկական և պարսկական հնագույն անվանացանկերում հանդիպող այնպիսի անուններից, ինչպիսին են՝ Վարազդաս, Վարազտիրոց, Վարազներսն, Վարազվադան, Վարազշապուհ, Վարաժնունիք (մի ամբողջ նախարարական տոհմի անունը), Վարազահան և այլն կամ մեծ, ընդարձակ, դորիկ նշանակութեամբ գործածված այնպիսի տերմիններ, ինչպիսի՝ վարազաթև, վարազաջիգ, վարազադիր, վարազնկարագիր (մատանի)², վարազափողոց և այլն:

Մեր այս դիտողութիւնները վարազ բառի վերաբերյալ անհրաժեշտ էին, որքանով ամառային արեագարձի նշանակ լույսի ախոյան խավարը խոզի կամ վարազի պատկերով աննշան բան չինել չէր կարող:

¹ Տե՛ս՝ „Одисей“, перевод Жуковского, издание Зелинского, стр. 147.

² Թերևս «վարազնկարագիր», ի տարբերութիւն «վարազադիր» (մեծ մեծ տառերով զգված) բառի, նշանակում է վարազի նկարը (պատկերը) կրող ժառանգ:

Հայկ տոտեմի զարգացման երկրորդ աստիճանը՝ նրա կոսմիականացումը, ինչպես առաջինը, վերաբերում է տոհմական հասարակության զարգացման վերջին աստիճանին, տոհմական հասարակության քայքայման շրջանին. հետևաբար, երրորդ աստիճանը, եթե այն գոյություն է ունեցել, պետք է վերաբերեր տոտեմական հասարակության քայքայման հիման վրա առաջացած դասակարգային անտոգոնիստական հասարակության վաղ շրջանին, և որքանով խոսքը Հայկ-Օրիոնին է վերաբերում՝ արևելյան վաղադույն շրջանի բռնակալությանը՝ Իրոք, հենց այս երրորդ շրջանն էլ պահպանված ենք տեսնում Պորենացու Պատմության մեջ, երբ «մոլեղենալ այբ խրաբանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր պատահմունք ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր»։ [«Ամեն մարդ կատաղած՝ սուրն իր ընկերի կողը կոխելով՝ ձգտում էին իշխել մեկը մյուսի վրա. և դեպքերը նպաստավոր եղան Բելին՝ բռնանալու և գրավելու ողջ երկիրը»]։ Եվ Հայկն էլ այստեղ ներկայանում է որպես «ընդդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային գձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցազանց»¹։ Պորենացու նկարագրությունից այնպես է երևում, որ մինչև այդ բոլոր հսկաները և դուցազուհները իրար հավասար և իրավահավասար մարդիկ էին, երբ Բելը առաջին անգամ փորձում է բռնակալություն հաստատել։

Այսպիսով, այս երրորդ շրջանում բռնակալ Տիտանյան արքա Բելը և նրա դեմ ապստամբող Հայկը հսկա դուցազուհներ են, աստվածներ, այժմ ոչ թե առանձին տոհմերի կամ ցեղերի տոտեմներ, այլ առանձին երկրների աստվածներ։ Բելի աստված լինելն առարկության չի կարող հանդիպել, որովհետև նա եղել է բաբելացիների և քաղզեացիների արեգակի աստվածը, երկնքի և լուսնի տերը, աշխարհի և մարդկանց տերը, աստղերին իրենց հանապաղելու ցույց տվողը (Հայկը, որի վրա նա բռնանում է, սկզբնապես նույնպիսի մի աստղ է կամ համաստեղություն)։ Իսկ Բելի դեմ ապստամբող Հայկը, որ կոչվում ու սպանում է Բելին, չէր կարող դուցազուն, աստված չլինել։ Բելը բռնանում է շատ շատերի վրա և միապետել է կամենում արտահայտությունը՝ նրա՝ շատ ժողովուրդների ընդհանուր աստված լինելու կամ այդպիսին դառնալու նշանակությունն ունի, իսկ Հայկը լուրջ աստված է Արարատյան երկրի համար։

Հայկը, հայերի նահապետը, որի անվան հետ վաղուց ի վեր կապված է հայ ժողովրդի անունը, Մովսես Պորենացու և Անանուն պատմիչի մոտ ներկայանում է որպես հսկա աղեղնավոր, ըմբոստ և ապստամբ նահապետ, որը չի կամենում ենթարկվել Բելի բռնակալությանը, ապստամբում է նրանից և հեռանում, այնուհետև կովի է բռնվում իրեն հետապնդող Բելի հետ, սպանում է նրան և բնակություն հաստատելով Արարատյան երկրում, սկիզբ է դնում մի ժողովրդի և իր անունը տալիս է նրան Հայք ձևով։ Պորենացին գրում է.

«Այս, ասէ, Հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջազանպուր, խայտալի և հաստարազուկ։ Սա ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լետլ, և ընդդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային գձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցազանց։ Սա խրոխտացեալ ամբարձ գձեռն ընդդէմ բռնաւորու-

¹ Մ. Պորենացի, Պատմութիւն, գիրք Ա, գլ. Ժ, էջ 33։

թեանն Բելայ, ի տարածանել տղղի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, անհուն խօլաց և ուժաւորաց: Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր պատահմունք ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ հնազանդ լինել Հայկայ, յետ ծնանելոյ յորդի իւր զԱրամանեակ ի Բաբելոնի՝ չու արարեալ դնայ երկիրն Արարադայ...¹»

[«Այս Հայկը, ասում է (վեպը), վայելչակազմ էր, հաղթանդամ, խիստ գանգուր մաղերով, վառվռուն աչքերով և հաստ բազուկներով: Սա քաջ և երևելի հանդիսացավ հսկաների մեջ և ընդդիմացող այն բոլորին, ովքեր ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների և դյուցազունների վրա տիրապետելու: Սա խորխտանալով, անհափ կատաղի և ուժավոր բազմամբոխ հսկաների մեջ, ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնակալության դեմ, այն ժամանակ, երբ մարդկային ցեղը տարածվում էր ողջ երկրի լայնության վրա: Որովհետև այս ժամանակ ամեն մարդ կատաղած՝ սուրն իր ընկերի կողը կոխելով՝ ձգտում էին իշխել մեկը մյուսի վրա. և դեպքերը նպաստավոր եղան Իսկին՝ բռնանալու և զրավելու ողջ երկիրը: Որին չկա՞մենալով հնազանդվել Հայկը, Բաբելոնում իր Արամանկյա որդին ծնելուց հետո, չվեց, զնաց Արարադի երկիրը...»]:

Բելը Հայկի հետևից պատգամավորներ է ուղարկում և պահանջում է նրանից հնազանդվել իրեն:

«...Մեղկեա ցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան»:

[«...Մեղմիր քո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և հնազանդվելով ինձ, ալրիր խաղաղության մեջ, ուր որ կհաճես բնակության տեղ ընտրել իմ երկրում»]:

Հայկը խստությամբ է պատասխանում Բելի պատգամավորներին, որից հետո Բելը զորածողով է կատարում և պատերազմով գալիս է Հայկի վրա: Հաճել է նկատել, որ ըմբոստ նահապետը գերադասում է մահը բռնակալության դեմ մղվող ճակատամարտում, քան ստրկական լուծը: Ճակատամարտի հանելով իր քաջերին, Հայկը դիմում է նրանց. «...կամ մեռուք, և աղիս մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ՝ ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք»²:

[«... Կամ մեռնենք և մեր աղիս (челась) Բելի ծառայության տակ ընկնի, կամ ցույց տանք մեր մատների հաջողությունը նրան, նրա ամբոխը ցլրվի, և մենք լինենք հաղթություն տանողը»]:

Իսկապես նա ցույց է տալիս իր մատների հաջողությունը և եռաթև նետով գետին է կործանում հսկա անհեղեղ Բելին: Որպես ազատատենչ, բռնակալության դեմ ապստամբած և հաղթանակ տարած հերոս, Հայկը ներկայացվում է «գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտալի և հաստաբազուկ, հաստաղեղն», որի աղեղը լայնալիճ է, ինքը կորովաձիգ, «ի մէջ

¹ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, 1913, Թիֆլիս, գիրք Ա, գլ. Ժ, էջ 32—33:

² Նույն տեղ, գիրք Ա, գլ. ԺԱ, էջ 34:

³ Նույնը, էջ 35:

սկայիցն քաջ և երևելի լեալ, և ընդդիմակաց բռնաւորութեան», ազատասեր է, սիրում է իր երկիրը, խաղաղ կյանքը, շինարար է և այլն և այլն — ահա թե ինչպիսի պատկեր ունի հայերի նախահայրը՝ Հայկը:

Տոտեմից կոսմոգոնիզմ, ապա պերսոնիֆիկացիա՝ պատմական երանգավորմամբ — սա ընդհանուր ուղի է հանդիսանում բողոքական տոհմապնդների զարգացման փոխակերպման համար և համապատասխանում է հասարակական մտածողության զարգացմանն ու փոխակերպությանը:

Հայկի առասպելը հայ ժողովրդի ավանդության մեջ գալիս է որպես ժառանգություն Հայաստանի հնագույն բնիկներից, հայ ժողովրդի ուրարտական նախորդների միջոցով: Չի կարելի համաձայնել Մ. Արեղյանի այն կարծիքին, թե այս առասպելն ուրիշ երկրներից Հայաստան եկած թափառական զրույց է (Wandersage)¹: Ինչ վերաբերում է նման առասպելների առկայությանը ուրիշ շատ ժողովուրդների մոտ, ապա այդ միանգամայն հասկանալի է, որքանով այդ և նման առասպելները պայմանավորվում են հասարակության և հասարակական մտածողության զարգացման որոշ աստիճանով, որն ընդհանուր է մարդկության համար, ուր էլ որ նա ապրի, ինչ ցեղի էլ որ նա պատկանի: Մեկի համար վաղ, մյուսի համար ուշ, այդ միևնույն է:

¹ Մ. Արեղյան — Հայ ժողովրդական առասպելները. Վաղարշապատ, 1899, էջ 253: